

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳՐԵՐՈՒ ՏԵՍԱՎՆԵՐԸ
ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

(Հարան-ի-ի-ն-ն)

Գլխագիր երկաթագրի բնորոշ յատկանիշն է, ինչպէս ըսինք, կորածեւ կամարը. ասիկա գծագրական տեսակէտով ձեռքի առանձին ճարտարութիւն կը պահանջէր, հետեւաբար աւելի դժուար էր. Թէ՛ դիւրութեան եւ թէ՛ աւելի արագ գրելու համար՝ մարդիկ ինքնաբերաբար շատ անգամ կորութիւնները աւելի անփոյթ կը գծէին, որով գրեթէ ուղիղ գիծ մը կը ձեւանար. Ասով քիչ քիչ յառաջացաւ հայերէն գրերու երկրորդ տեսակը, որ կը կոչուի Միջին-Մեսրոպեան երկաթագիր:

Միջին-Մեսրոպեան երկաթագիր այբուբենը հետեւեալն է.

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ

Այս տեսակ գրութեան ամենահին յիշատակարանը կը կարծեմ Ջիւանշերի Մեծշէն գիւղի Մագաղաթեայ Աւետարանը, որ գրուած է 909 թուին: Գարեգին Վրդ. այս գրութիւնը կը համարի «բոլորածեւ երկաթագիր» (Հոգ., էջ 188). բայց ուշագիր աչք մը պիտի տեսնէ որ գրութիւնը շատ խառն է: Արդարեւ կան բազմաթիւ գլխագիր երկաթագիր տառեր, բայց կան նաեւ միջին-մեսրոպեան տառեր: Այսպէս՝ յայտնապէս Միջին-Մեսրոպեան են՝ առաջին տողին 13 տառերուն մէջ՝ Տ (երկիցս), Ո (երկիցս), Ի, Բ, Ի, երկրորդ տողին 14 տառերուն մէջ՝ Բ (երկիցս), Բ (երկիցս), Ո, Վ (մի անգամ): Կան տառեր՝ որ մերթ բուն երկաթագիր են, մերթ միջին-մեսրոպեան. այսպէս Բ տառը երկրորդ տողին մէջ միջին-մեսրոպեան է, մինչդեռ չորրորդ տողին մէջ յայտնապէս բուն երկաթագիր են: Կան տառեր ալ՝ որ այնպիսի վիճակ մը ունին, որ կարելի չէ ըսել թէ որ տեսակին կը պատկանին, այսպէս՝ առաջին տողին մէջ Ե տառը տակէն կամարով է, բայց թեւը աւելի միջին-մեսրոպեան է: Ա-երը առհասարակ միջին-մեսրոպեան են, եւն:

Այս ձեռագրէն յետոյ կու գան աւելի նորերը. այսպէս՝ Էջմիածնի Թ. 2684 ձեռագիրը, 973 թուականէն (Հոգ., Թ. 37), որ

լիովին միջին-մեսրոպեան է, Ախալքալայի Ծղուլթ գիւղի Աւետարանը՝ 974 թուականէն (Հոգ., Թ. 38), որուն յիշատակարանն է միայն միջին-մեսրոպեան երկաթագիր, մինչդեռ ամբողջ գիրքը բուն մեսրոպեան գլխագրով է (տես Հոգ., Թ. 39), Ալեքսանդրապոլի «Ամենափրկիչ» կոչուած Աւետարանը՝ 988 թուէն (Հոգ., Թ. 40), որ թէեւ բուն երկաթագիր է, բայց տեղ տեղ ունի միջին-մեսրոպեան տառեր (ինչպէս՝ 11Է տող, Ի, Բ, - տառերը), Էջմիածնի փղոսկրէ Աւետարանը՝ 989 թուականէն, որ թէեւ բուն երկաթագիր է (Հոգ., Թ. 41), բայց Եւսեբիոսի եւ Կարպիանոսի թղթերը միջին երկաթագրով են (Հոգ., Թ. 42), Էջմիածնի Մ. 323 Աւետարանը՝ 1044 թուականէն, որուն մէջ բնագիրը բուն երկաթագիր է, իսկ յիշատակարանը միջին-մեսրոպեան երկաթագիր (Հոգ., Թ. 49), Էջմիածնի Մ. 988 ճառընտիրը՝ 1045 թուէն, որ թէեւ բուն երկաթագիր է, բայց յիշատակարանը միջին-երկաթագիր (Հոգ., Թ. 50), Էջմիածնի Մ. 3784 Աւետարանը՝ 1057 թուէն, որ թէեւ ամբողջապէս միջին-երկաթագիր է, բայց ունի նաեւ քանի մը հատ բուն երկաթագիր տառեր (տես Հոգ., Թ. 53, սիւնակ առաջին, տող 7Է, Ե եւ Զ տառերը): Կը թողուք յիշել աւելի նոր ձեռագիրները:

Ժ դարու կէսէն յետոյ կը սկսի խառնակ վիճակ մը. գրութեան զանազան տեսակներ իրարու դիմաց կ'ելլեն. մէկ կողմէն բուն երկաթագիրն ու միջին-մեսրոպեան երկաթագիրը իրարու միջակից կը կանգնին, միւս կողմէն թղթի խնայողութեան կամ դիւրատար գրքեր ունենալու պահանջը կը ստիպէ հետզհետէ փոքրացնել խոշոր տառերը, վերջապէս երրորդ կողմէն արագագրութեան կամ գրերու զարգացման բնական պահանջը կը մղէ գրիչները՝ ձեւափոխելու տառերը եւ աւելի դիւրագիծ ու մաշուած ձեւեր հնարելու: Ահա այս երեք կարգի ձգտումներու խառնուրդէն յառաջ կու գան տեսակ տեսակ այբուբեններ, որոնք կրնանք դասակարգել հետեւեալ ձեւով.

1 Այս Աւետարանին յիշատակարանը միայն ծանօթ է. խաչիկ Վրդ. Գաղեան կարեր հաներ է նոյն յիշատակարանը եւ նմանահանութիւն ալ հրատարակուած է Հրդեհակաթի մէջ, Թիւ 35: խաչիկ վարդապետի ցաւալի սովորութիւնն էր կարել հանել մագաղաթեայ յիշատակարանները այն ձեւագիրներուն մէջ, որոնք ամբողջապէս իւրացնել չէր կարող: Այսպէսով թէ՛ ձեւագիրները կը զրկուէին իրենց արժանիքէն եւ թէ՛ հանուած յիշատակարանները:

ա) Փոքր-երկաթե կամ փոքր-փայտե երկաթե. — ասիկա միջին-մեծածախ գրերու աւելի փոքրացածն է, որուն հնագոյն օրինակն աւանդուած է մեզ 989 թուին գրուած փղոսկրեայ Աւետարանին մէջ: Ասիկա բուն երկաթագրով է, բայց տողերու վերջաւորութեանց մէջ գրիչը խուսափելով տողագարձէ՝ շատ անգամ տառերը աւելի մանրագիր դրեր է բուն երկաթագիր տառերուն քովը կամ վրան (նմանահանութիւնը տես Շող., Թ. 41): Նոյն ձեռագրին վերջը կայ Աւետարանացոյց մը, որ ամբողջապէս փոքր-երկաթագրով է եւ որուն նմանահանութիւնը տես Շող., Թ. 44:

բ) Անշտէ գիր, որ, ինչպէս անունը կը ցուցնէ, միջին աստիճանն է փոքր երկաթագրի եւ բոլորգրի, եւ ըստ այսմ կը ներկայացնէ երկաթագրի ասոր մէջ երբեմն փոքր-երկաթագրի անշտէ ձեւեր. ասոր մէջ երբեմն փոքր-երկաթագիրն է որ տիրապետող կը հանդիսանայ, կաթագիրն է որ տիրապետող կը հանդիսանայ, երբեմն բոլորգիրը. սակայն քանի ուշ, այնքան ի նպաստ երկրորդին: Անցման գրի մէջ է որ առաջին անգամ երեւան կու գայ եռաձիւղ ա ձեւը: Ահա անցման գրերով այբուբենի երկու օրինակ.

Ա Բ Գ Դ Ե Ղ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ
ա բ գ դ ե ղ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ տ

Այս գրի հնագոյն օրինակն ունիք 971 թուին գրուած Ժողովածուի մը մէջ (260, էջմիածնի, ՄՅ 2679, նմանահանութիւնը տես Շող., Թ. 36): Ասկէ յետոյ կու գան Դիզակ Շող., Թ. 36), 1040 թուականէն (Շող., Թ. 48), էջմիածնի, ՄՅ 1214, Մեկնութիւն Եսայեայ ձեռագիրը, 1118 թուականէն (Շող., Թ. 60), էջմիածնի, ՄՅ 1890, Նշխարի ձեռագիրը՝ 1174 թուականէն (Շող., Թ. 62) եւն:

գ) Բաշտէ գիր, որ անցման այն խառնակ շրջանի վերջին հանգրուանն ու եղբակացութիւնն է. ասոր հնագոյն օրինակն ունիք 999 թուին կողմից գրուած Պողոսի թղթոց Մեկնութեան յիշատակարանին մէջ (նմանահանութիւնը տես յիշատակարան, էջ 498 եւ Տաշեան, Ակնարկ, էջ 68): Ասկէ յետոյ կու գան էջմիածնի ՄՅ 229, Աւետարանը՝ 1033 թուին, որ երկրորդ հնագոյն բոլորգիր ձեռագիրն է (ըստ Տաշեան, Ակնարկ, էջ 83), էջմիածնի ՄՅ 1330, Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց՝ 1076 թուականէն, էջմիածնի ՄՅ 238, Աւետարան՝ 1111 թուին, Ս. Ներսէսի Լամբրոնացոյ յի-

շատակարանը՝ 1175 թուին (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 87) եւն: Այնուհետեւ արագութեամբ կը զարգանայ այս գիրը եւ կը ստանայ վայելուչ ու կանոնաւոր ձեւ, որ եւ այսօր ալ մեր տպագրութեան սովորական գիրն է: Ունի զանազան աստիճաններ, ամէնէն խոշորէն սկսեալ մինչեւ չափազանց մանրը, որոնք սակայն տառաձեւերու կողմէ բնաւ տարբերութիւն չեն ներկայացներ, եւ հետեւաբար աւելորդ կը գտնենք անոնցմէ օրինակներ դնել հոս:

Ինչպէս որ փոքր-երկաթագիրը միջին բնական հետեւութիւնն է, նոյնպէս եւ բոլորգիրը փոքր-երկաթագրի բնական հետեւութիւնն է: Երբ գրերը գրուին բաւական փոքր եւ սիւններու կապակցութիւնները դառնան ուղիղ գծեր, բնականաբար կը ստացուի բոլորգիրը: Օրինակ՝ Ո—Ո—Ո—Ո կամ Պ—Պ—պ—պ եւն: Այն տառերը՝ որոնք իրենց զարգացման ընթացքին մէջ տարբեր ձեւեր առած են, պիտի ուսուցնասիրենք աւելի յետոյ: Բայց բոլորգիրն ալ երբ արագ գրուի, հայերէն գրութեան ձախէն ալ ուղղութեան պատճառաւ տառերն ալ կը սկսին իրենց ուղղահայեաց դիրքը կորսնցնել եւ աւելի ալ հակուել: Միեւնոյն ժամանակ, տառերու փոքրութեան պատճառաւ, դժուար է այլ եւս տառասիւններու կապերը ճշտել հորիզոնական դիրքով գծել եւ ուղիղ անկիւններով սիւններուն կցել: Վերջապէս արագ գրելու եւ ժամանակի խնայողութեան պահանջը կը ստիպէ տառասիւններն անջատ անջատ եւ անոնց կապերն ալ առանձին չգծել, այլ աշխատիլ ամբողջ տառը միասին մէկ շարժումով հանել: Այս պայմաններու միացումէն յառաջ կու գան նօտագիրն ու շղագիրը¹, որոնք ըստ իս ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ միեւնոյն բոլորգրին նոր երանգները², գրչածայրին հաստութենէն կամ բարակութենէն յառաջացած եւ մասամբ ալ, ինչպէս կը կարծեմ, գրիչը դէպի ալ դարձուցած թէ ուղիղ կերպով թուղթին վրայ հաստատած ըլլալէն:

Ահաւասիկ այս այբուբեններու շարքը.

1 Բուն բառն է շղագիր, այսինքն շիւղով, բարակ ծայրով գրուած. աւելի յետոյ՝ սխալ ստուգաբանութեամբ գարձուցեր են շղագիր, իբր թէ գրերուն շիւ գիրքին պատճառաւ այսպէս կոչուած ըլլայ:

2 Հ. Տաշեան (Ակնարկ, էջ 75) նոյնպէս կ'ընդունի, հակառակ ընդհանուր կարծիքին, որ շղագիրը նօտրէն չէ, այլ բոլորգրէն: Նոյն իսկ էջ 193 կը յիշէ Օ. Ինի 1314 թուի պարզեւագիրը՝ որ շղագիր ըլլալով հանդերձ կը ցուցնէ «որ բոլորգրէն ծագած է արագ ու դիւրաձեւ գրելու ճիգ ընելէն զարգացած»:

բոլորգիր՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ ճ զ

նօտրագիր՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ ճ զ

շղագիր՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ ճ զ

Շղագրի հնագոյն օրինակն ունինք 1099 թուէն: Այս թուին գրուած միջին-մետրոքեան երկաթագիր Աւետարանի մը (Ձեռ. Էջմիածնի, ՄՅ 288) յիշատակարանը գրուած է տեսակ մը բոլորգրով՝ որ շղագրին կը մօտենայ¹: Աւելի յետոյ՝ 1159 թուէն, ունինք շղագրի պատառիկ մը (Ձեռ. Էջմիածնի, ՄՅ 2684, նմանահանուած թիւը տես Շող., Թ. 63), 1193 թուականէն «Իսկական շեղագիր» գրութիւն մը՝ ըստ յիշատակութեան Գարեգին վարդապետի (Շող., էջ 195), 1201 թուականէն մանր յիշատակարան մը բոլորգրով խառն շղագիր (Ձեռ. Էջմիածնի, ՄՅ 3793, նմանահանութիւնը տես Շող., Թ. 70), 1211 թուականէն «անվարժ շեղագրով» յիշատակութիւն մը (Ձեռ. Էջմիածնի, ՄՅ 2877, նմանահանութիւնը տես Շող., Թ. 71), 1241 թուականէն Սմբատ Գունդստապլի մէկ յիշատակարանը (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 71—72), 1244 թուէն նոյն անձին մէկ ուրիշ յիշատակարանը (նմանահանութիւնը տես Շող., Թ. 80) եւն:

Ասոնցմէ աւելի հին կ'երեւայ Էջմիածնի ՄՅ 2877 Աւետարանի մէկ յիշատակարանը՝ նոր շղագրի պէս, Ժ—ԺԱ դարէն, ըստ Գարեգին վարդապետի (Շող., էջ 191), որուն նմանահանութիւն ունի Շող., Թ. 46: Այս թուականը ստոյգ ալ կ'երեւայ, բայց մենք վերապահութեամբ կը յիշենք, ըստ որում չենք ուզեր հիմնուիլ այն ձեռագիրներու վրայ՝ որոնց թուականը կամ տարեթիւր վճռապէս ստոյգ չէ: Բայց կրնանք տեսնել որ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ, որ ընդհանրապէս բոլորգիր է, շատ անգամ տառերը շղագրի երեւոյթ ունին: Նոյնպէս 1034 թուին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանը՝ որ ընդհանրապէս բոլորգիր է, շատ տեղ ալ շղագրի կերպարանք ունի (նմանահանութիւնը տես Ակնարկ, էջ 189): Յիշենք

դարձեալ Սարգիս Սանահնեցւոյն բոլորգիր յիշատակարանը 1041 թուէն (նմանահանութիւնը տես Շիրակ, էջ 50 եւ Ակնարկ, էջ 72), որուն մէջ խառն կը գտնենք նաեւ զուտ շղագիր տառեր: Վերջապէս 1057 թուականէն պարզ լուսանցագրութիւն մը «շեղագիր» տառերով՝ ըստ Գարեգին վարդապետի, Էջմիածնի ՄՅ 3784 Աւետարանին մէջ (տես Շողակաթ, էջ 193, բայց առանց նմանահանութեան):

Նօտրագիրը՝ իբրեւ նուազ կարեւոր, աւելի քիչ ուսումնասիրուած ըլլալով, չենք կրնար ասոր մասին աւելի հաստատ խօսիլ: Առհասարակ կը դրուի ԺԳ—ԺԴ դարերուն ծագած: Ամենահին յիշատակարանը կը կարծեմ 1291 թուին գրուած Կաթողիկէայց Մեկնութեան յիշատակարան մը (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 131), որ թէեւ բոլորգիր է, բայց ունի բազմաթիւ նօտր ձեւեր: Այսպէս է նաեւ 1298 թուին գրուած Պիտոյից գրքի յիշատակարանը (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 133), որ թէեւ բոլորգիր է, բայց ունի բազմաթիւ նօտր ձեւեր: Ասկէ յետոյ կու գան Էջմիածնի ՄՅ 902, Ճառնտիրը՝ 1313 թուէն, Էջմիածնի ՄՅ 3793 ձեռագրի յիշատակարանը՝ 1346 թուէն (Շող., Թ. 134), Էջմիածնի ՄՅ 1086, Մեկնութիւն Հինգ գրոցն Մովսէսի՝ 1420 թուականէն, Ագուլեաց Պատմ. Ս. Թէոդորոսի՝ 1436 թուականէն (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 326) եւ վերջապէս աւելի նորերէն Զէյթուն գրուած Գիրք Ձեռնագրութեան՝ 1596 թուէն (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 185), որ բոլորովին նօտր է, բայց ունի ինչ ինչ տառեր՝ որոնք դեռ բոլորգրի նմանութիւն ունին, ինչպէս Բ. Գ. ՄՇ փոխանակ ըլլալու Բ. Գ. Մ. Զ.

Շղագրի վերջին ձեւափոխութիւններն են արդի ձեռագիրն ու արամեան գրերը: Առաջինը ծանօթ է ամենուս իր առօրեայ գործածութեամբ եւ տեղէ տեղ եւ շատ անգամ անձէ անձ առանձին նրբութիւններ կ'ընծայէ, համաձայն գեղարուեստական ճաշակի, վայելչագրութեան դրութեան եւ գրչի արագութեան: Իսկ երկրորդը կը կոչուի այն տեսակ մը տպագրական շղագիրը՝ որ 1860ական թուերուն յօրինել է նշանաւոր տպարանպետ Ճանիկ Արամեան՝ եւրոպական անոնց ձեւերն օրինակելով:

Ահա այս այբուբենէն օրինակ,

ա բ գ դ — ս ռ ց ձ փ ֆ օ ֆ

¹ Այս մասին տես Շողակաթ, էջ 194. դժբախտաբար Գարեգին վրդ. նմանահանութիւն մը չէ դրած այս կարեւոր յիշատակարանէն:

մեզ հասած բոլոր ձեռագիրները ծանօթացուած ու քննուած ալ լինէին, դարձեալ բաւական չէին ինդիրը վերջնականապէս որոշելու: Արդարեւ անոնք ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ պաշտօնական գրութիւններ, տեւական գործածութեան նպատակով գրուած գրքեր, հետեւաբար եւ ըստ կարելոյն ինքնամբով եւ լաւագոյնին ջանքով: Անշուշտ հեղինակներու սեւագրութիւնը, առանին հաշիւները եւն աւելի անփոյթ ու հասարակ ձեւով մը գրուած ըլլալով, ասոնք միայն կրնային գրեթե զանազան տեսակներու ծագման հնագոյն թուականները որոշել: Պարզ ակնարկ մը բաւական է ասիկա ապացուցանելու: Վերը տեսանք զանազան ձեռագիրներ՝ որոնք գրուած են գլխագիր կամ միջին-մետրոքեան երկաթագրով, իսկ անոնց մէջ պատահած լուսանցագրութիւնները կամ յիշատակարանները աւելի հասարակ գրով (փոքր-երկաթագիր, անցման գիր, բոլորգիր կամ շղագիր): Արդ՝ ահա այս կարգի հասարակ առօրեայ գրուածներն են, որ կը պակսին մեզի եւ անշուշտ պիտի պակսին ի սպաս: Վերջապէս՝ նոյն իսկ իրերու բնական ընթացքը կը ցուցնէ որ այդ թուականները սխալ են: Եթէ անցման գիրը փոքր-երկաթագրի եւ շղագիրը բոլորգրի աւելի մաշուած վիճակներն են, չեն կրնար անոնցմէ աւելի հին կամ նոյն իսկ ժամանակակից ըլլալ: Մինչդեռ վերի թուականներու համեմատ անցման գիրը փոքր-երկաթագրէն 18 տարի աւելի հին է, իսկ շղագիրը բոլորգրին ժամանակակից:

Այս բոլորէն այն միայն կը հետեւի, որ յիշեալ թուականները իրականէն միշտ նոյն եւ պէտք է զանոնք դեռ աւելի ետ տանիլ, յատկապէս փոքր-երկաթագիրը 971 թուականէն առաջ եւ բոլորգիրը 999 թուականէն դեռ աւելի առաջ:

Ինդիր է թէ երկաթագրի երկու տեսակներէն որն է աւելի հինը: Ընդհանրապէս ընդունուած է թէ բուն երկաթագիրը հնագոյնն է, որ եւ Ս. Մետրոքի հնարած հայերէն գիրն է: Այսպէս կը ցուցնեն նաեւ վերը յիշած մեր թուականները, ինչքան ալ որ անոնք ուշ մնացած թուականներ ըլլան: Բայց Հ. Տաշեան իր Ակնարկին մէջ կասկած կը յայտնէ ասոր վրայ, «Աւելի ենթադրութիւն մըն է տակաւին, կ'ըսէ էջ 63, այն կարծիքը՝ թէ Հայոց բուն հին տառերը կամ՝ բսենք՝ Մետրոպայ հնարածը միայն գլխագիր-երկաթագիրն ըլլայ»: Հ. Տաշեան իբր օրինակ կը դնէ ասորիները, որոնք ունին երկու տեսակ գիր, էստրանգելա եւ յակոբիկ, առա-

ջինը կը համապատասխանէ մեր միջին-մետրոքեան երկաթագրին, երկրորդը մեր բոլորգրին: Առաջ կը կարծուէր թէ այս երկու գրերը տարբեր ժամանակի ծնունդ էին եւ թէ վերջինը աւելի յետոյ հնարուած էր քան առաջինը: Բայց հիմայ հաստատուած է որ երկու տեսակ գրերն ալ միաժամանակ հաւասարապէս գործածական էին Ե. դարուն, միայն առաջինը պաշտօնական գրութեանց մէջ, երկրորդը առանին յարաբերութեանց մէջ: Հ. Տաշեան կ'ենթադրէ որ Ս. Մետրոք ալ ասորիներու օրինակով կազմած ըլլայ երկու տեսակ գիր, նոյն իսկ տրամագիր է բուն Մետրոքի հնարած գիրը միջին-մետրոքեանը համարելու (Ակնարկ, էջ 90, 125) եւ կը սպասէ որ օր մը բախտի անիւը մեր ձեռքն հասնէ Անցման բոլորգիր գրութիւն մը Ե. դարերէն եւ նօտագրի նման գրութիւն մը՝ ասկէ քիչ մը աւելի ուշ ժամանակով (էջ 92): Առաջինին իրրեւ ապացոյց կը դնէ Թալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրութիւնը՝ 783 թուէն, միջին-մետրոքեան երկաթագրով, ըստ նմանահանութեան քննարկի (Ակնարկ, էջ 60, 126), եւ բազմաթիւ կրկնագիրներ, որոնք գտնուած են արգէն հին ձեռագիրներու մէջ եւ հետեւաբար կ'ենթադրուին որ ըլլան շատ աւելի հին, նոյն իսկ Ե. դարէն: Այս բոլորը միջին-մետրոքեան երկաթագրով են: Այսպէս Վիեննայի Միթլարեան Մատենադարանի կրկնագիր Ագաթանգեղոսը՝ որ ըստ Հ. Տաշեանի՝ Թ. դարէն շատ աւելի հին է (էջ 108), յատկապէս Շուխարդ գերմանացւոյն գտած հայերէն կրկնագիր թերթերը՝ վրացերէն ձեռագրի մը մէջ՝ որ Ե. դարէն համարուելով, հայ կրկնագիրն ալ բնականաբար Ե. դարէն ենթադրելի է (էջ 62, 114): Երկրորդ ենթադրութեան իբրեւ ապացոյց կը բերէ Եգիպտոսի մէջ գտնուած պապիրոսի կտոր մը, որ կը պարունակէ յունարէնի վարժութիւններ՝ հայերէն տառերով: Այս պապիրոսին գրութեան թուականը յայտնի չէ, բայց ըստ որում յունարէն է գրուած, հետեւաբար պէտք է ենթադրել որ Արարներու արշաւանքէն առաջ ըլլայ, երբ յունարէնը տիրող ընդու էր Եգիպտոսի մէջ (էջ 97). ուստի գոնէ Ե. դարու առաջին կեսէն: Արդ այս պապիրոսը գրուած է անցման գրով եւ կը կրէ բոլորգրի, շղագրի եւ միջին իսկ նօտագրի հետքեր:

Ահա ասոնք են Հ. Տաշեանի ենթադրութիւնները եւ այս առթիւ մէջ բերած ապացոյցները:

Այն ժամանակ՝ երբ Հ. Տաշեան կը գրէր իր Աննարկը, դժբախտաբար չկային դեռ հնագրական այնպիսի տուեալներ, որոնցմով կարելի ըլլար ասկէ տարբեր ենթադրութիւն մը ընել: Հրատարակուած չէր նոյն իսկ Տեկորի արձանագրութիւնը (հիմայ արդէն փլած) եւ ուրիշ կարեւոր արձանագրութիւններ, որոնք համար ցաւ կը յայտնէ Հ. Տաշեան (էջ 125): Բայց անկէ ասդին խնդիրը բաւական փոխուեցաւ՝ հրատարակութեամբ Շողակաթի, ուր Գարեգին վարդապետը ոչ միայն Տեկորի, այլ եւ տասնեակներով ուրիշ կարեւոր արձանագրութիւններ լուսանկարչական նմանահանութեամբ լոյս ընծայեց: Հիմնուելով ասոնց եւ ուրիշ փաստերու վրայ, կրնանք հիմայ ըսել թէ երկու տեսակ երկաթագիրներէն հնագոյնը բուն մետաղագիրն էր եւ թէ Ս. Մեսրոբի հնարած գրերը իրօք այս երկաթագրերն էին, որոնցմէ յետոյ յառաջացաւ միջին-երկաթագիրը: Ասոր համար ահաւասիկ մեր պատճառաբանութիւնները.

ա) Բոլոր արձանագրութիւնները՝ սկսեալ հնագոյնէն, որ Ե. դարու վերջերէն կամ Զ. դարէն կը համարուի, մինչեւ Ժ. դար, առանց բացառութեան գլխագիր երկաթագիր են: Այն նմանահանութիւնները՝ որոնք կատարուած էին եւրոպացիներու ձեռքով ու պարզ օրինակութեամբ եւ ոչ թէ լուսանկարով, եւ որոնք անվստահելի կը գտնէր Հ. Տաշեան (էջ 145), իրօք որ սխալ ելան. հմտ. յատկապէս Թալինի Ուխտատուր վանականի 783 թուի արձանագրութեան նմանահանութիւնը, տպ. արձանագրութեան նմանահանութիւնը, տպ. Այրարատ, էջ 139, հիմայ ալ Շող. Թ. 11: Այս բոլոր կեղծ նմանահանութիւնները միջին-մետաղագիր երկաթագիր էին, իսկ իրականին մէջ գլխագիր են:

բ) Արձանագրութեան մէջ փորագրուիչին համար անշուշտ շատ աւելի դիւրին էր ուղիղ գծեր քանդակել, քան թէ կլորակներ ու կաւորներ, արդ՝ եթէ այս արձանագրութիւնները կլորակներով են եւ ոչ թէ ուղիղ գծերով, ուրեմն անշուշտ այն ժամանակուան սովորական գիրը բուն երկաթագիրն է:

գ) Գլխագիր է հայերէն առաջին ձեռագիրը, որ է Մասկուայի Լազարեան ձեռագիրներ Աւետարանը: Եթէ ուրիշ հին ձեռագիրներ միջին-մետաղագիր կը կոչուին, անուան սխալ է եւ հետեւաբար կարօտ ստուգութեան:

դ) Չանազան հին ձեռագիրներու մէջ բնագիրը գլխագիր երկաթագիր է, իսկ յիշատակարանը, նախաբանը եւ լուսանցագրութիւնները

միջին-մետաղագիր են. ասոնց թուումը տեսանք քիչ մը վերը՝ միջին-մետաղագիր երկաթագիր հնագոյն օրինակները յիշատակելու ժամանակ: Արդ՝ գիտենք որ հին գրերը՝ իրեւաւելի պատուաւոր՝ գործածուած կ'ըլլան բնագիրներու մէջ, իսկ նորագոյն գրերը՝ իրեւաւելի ընթացիկ բան՝ կը գործածուին նուազ կարեւոր տեղեր, ինչպէս յիշատակարանները են:

ե) Աւելի ուշ գրուած միջին-մետաղագիր երկաթագիր ձեռագիրներու մէջ՝ հատուածներու սկիզբը իրր գլխատառ գրուած տառերը բուն երկաթագիր են եւ ոչ միջին-մետաղագիր: Արդ՝ գիտենք որ հին գրերը նորագոյններուն համար իրր գլխագիր կը գործածուին (տես Աննարկ, էջ 44). եւ եթէ այդպէս է, ուրեմն բուն երկաթագիրն է հինը եւ ոչ միջին մետաղագիր:

զ) Կրկնագրերու խնդիրը քիչ մը կասկածելի կը գտնեմ: Պէտք չէ ենթադրել թէ կրկնագիր մը վրայի գրութենէն անպատճառ շատ քիչ է: Կրնայ անկէ քիչ մը միայն հին կամ մինչեւ իսկ ժամանակակից ալ ըլլալ: Եթէ Կրկնագիրն կը գտնուի որ ուրիշներ իր գրածները կ'աւելին եւ վրան ուրիշ բան կը գրէին (Աննարկ, էջ 111), ըսել է թէ աւելորդ աւրածին ժամանակակից էր: Չեւագիր մը անգործածելի դառնալու համար պէտք չէ որ անպատճառ ժամանակով շատ հին եղած ըլլայ. զանազան պատահարներ կրնան զայն անգործածելի վիճակի հասցնել, ինչպէս հրդեհը, ջուրի մէջ իյնալ, մկնակերութիւն եւն: Այսօր իսկ փորձով կրնանք տեսնել որ հին ձեռագիր մը աւելի լաւ պահուած ըլլայ քան աւելի նոր մը: Օրինակի համար՝ Վիեննայի Միսթարեանց Մատենադարանի, Թ. 7, Յայսմաւուրքը, որ 1439 թուականին գրուած է, հանգամանքով է՝ «լաւ, գրուած թիւնն անեղծ ու մաքուր» (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 24), մինչդեռ Թ. 10, Յայսմաւուրքը՝ որ Ժ. Զ. դարէն է, «հանգամանք գէշ, ամբողջին սկիզբն ու վերջը քայքայած ու թղթերուն եզերքները մաշած, կտրուած եւ նաեւ պատրուած» (անդ՝ էջ 55): Ասկէ զատ մէկը կրնար իր առջեւն ունեցած ձեռագիրը իրր հում նիւթ ծախելու ստիպուած ըլլալ եւ գնորդ մը ջնջելով վրայի գրութիւնը՝ նոր մը գրէր: Այդպէս ձեռագրի մը բովանդակութիւնն ալ կրնար մէկուն համար կարեւորութենէ զուրկ ըլլալ եւ ասիկա ջնջելով զայն՝ ուրիշ աւելի կարեւոր համարուած բան մը գրէր: Այսպէս կրնայ ըլլալ յատկապէս Շուխարդի վրացերէն

ձեռագրին կրկնագիրը: Վերացին հաւանաբար բան մը հասկցած չէր իր ձեռքն անցած հայերէն գրութենէն, որ եւ ջնջելով՝ վրացերէնը գրեր էր: Կրնայ այսպէս ըլլալ նաեւ Վիննայի կրկնագիր Սգաթանգեղոսը, Պատմական գրուածք մը այն ժամանակի աշխարհահայեացքով նուազ սիրուած բան մըն էր քան կրօնական գրութիւն մը եւ ասիկա կրնայ պատճառ դարձած ըլլալ ջնջելու Սգաթանգեղոսը եւ տեղը գրելու Անդրէի Մեկնութիւն Յայտնութեանն Յովհաննու: Չենք ուզեր ըսել թէ այս բոլորը անպատճառ այսպէս է, բայց հաւանականութենէ զուրկ չէ, հետեւաբար եւ ոչ բոլորովին վստահելի:

է) Կայ եւ իրերու տրամաբանական ընթացքը: Ամէնքն ալ կ'ընդունին որ բոլորգիրը միջին-մեսրոբեան գրէն միայն կրնայ յառաջացած ըլլալ եւ կը պատկանի գրութեան միեւնոյն ոճին: Արդ՝ եթէ մեր գրերու զարգացման ընթացքն է միջին-մեսրոբեան եւ յետոյ բոլորգիր, այսինքն ուղղագրիձէն ուղղագրիձ, հապա ոճը պիտի դուռի գլխագիրը: Բոլորգիրէն յետոյ չէ, որովհետեւ պատմականօրէն գիտենք որ անկէ աւելի հին է: Չենք կրնար դնել երկուքին մէջ տեղը, որովհետեւ զարգացման ընթացքին կը հակասէ. ուղղագրիձ, յետոյ կամարածեւ, յետոյ դարձեալ ուղղագրիձ: Կը մնայ միայն մէկ տեղ մը եւ այդ տեղն է նախ քան միջինը:

ը) Վերջապէս տառերու ծագման պատմութիւնն ալ կը պահանջէ որ բուն երկաթագիրն ըլլայ Ս. Մեսրոբի հնարածը: Վերը, Ա գրին ծագման վրայ խօսած ժամանակ տեսնուք հայ տառերու բերանաբացութեան օրէնքը. — այն տառերը՝ որոնք յունարէնի մէջ կ'ըլլան փակուածքներ ունին, հայերէնի մէջ սովորաբար կը բացուին. այսպէս $A > Ա$, $B > Բ$, $\Theta > Թ$, $O > Ո$, $P > Ք$, այսպէս նաեւ սասանեան $\text{Յ} > \text{Հ}$. Տ: Արդ՝ եթէ միջին-մեսրոբեան ուղղագրիձ ձեւերն ըլլային Մեսրոբեան գրերը, բերանաբացութեան օրէնքը երեւան չի պիտի դար եւ յիշեալ տառերը այդ ձեւերը չպիտի ունենային, այլ Ա ձեւին տեղ պիտի ունենայինք Ա, Բ ձեւին տեղ Թ, Ո ձեւին տեղ Ա, Ք ձեւին տեղ Ք, Տ ձեւին տեղ -Ք: Իսկ եթէ այսպէս չէ եւ տառերուն բերանը բացուած է, ասիկա կը ցուցնէ որ նախապէս տառագծերը կ'ըլլակ կամ կամարածեւ էին եւ գրչի թոյլ կամ անփոյթ շարժումէն յառաջացաւ կամարածեւ գծերու ոչ-ամբողջական փակումը, որ յետոյ հասաւ բերանաբացութեան:

Այս բոլոր քննութիւններուն նպատակն

էր ցուցնել թէ Ս. Մեսրոբի հնարած գիրը բուն երկաթագիրն է, որմէ յառաջացած է յետոյ միջին-մեսրոբեան երկաթագիրը: Բայց ասիկա բաւական չէ որոշելու միջին-մեսրոբեան երկաթագրի, ինչպէս եւ միւս տեսակի գրերու ծագման թուականը եւ չ. Տաշեանի ենթադրութիւնները կրնան ընդհանրապէս ուղիղ ըլլալ: Ի հաստատութիւն ասոնց՝ կրնանք դնել հետեւեալ փաստերը. — Տեկորի 964 թուի խաչքարին վրայ (Շող., Թ. 15) կան քանի մը բոլորգիր տառեր. յատկապէս Ե, Ա տառերը զուտ բոլորգիր են. կայ նաեւ յ ձեւը՝ որ այս թուականին համար մեծ նորութիւն է. Թալինի Ուխտատուր վանականի 783 թուի արձանագրութիւնը (Շող., Թ. 11) թէեւ ընդհանրապէս բուն երկաթագիր, բայց ունի քանի մը հատ միջին-երկաթագիր եւ Բոլորգիր տառեր: Այսպէս՝ արձանագրութեան նոյն իսկ առաջին տառը՝ Ա, զուտ միջին է: Գաջորդ տողերուն մէջ կայ առ նուազն հինգ անգամ բոլորգիր Ի. հինգերորդ տողին վերջը՝ Խ բոլորգիր է. եօթներորդ տողին մէջ Ա բոլորգիր է: Այս օրինակները կը ցուցնեն որ արդէն 783 թուին ոչ միայն միջինը, այլ եւ բոլորգիրն ալ կար: Դեռ աւելին կայ: Անիի Միջնաբերդի եկեղեցւոյն 622 թուի արձանագրութիւնը՝ որ բուն երկաթագիր է, երկրորդ տողին մէջ ունի Ա տառը ճշտու այս ձեւով (2). եւ չորրորդ տողին մէջ Կ տառը՝ այս ձեւով (4). առաջինը շեղատառ — տառի եւ երկրորդը գրիթէ Ա թուանշանի երեւոյթն ունի: Բայց երկուքն ալ ոչ միայն բոլորգիր, այլ եւ մինչեւ իսկ շղագիր կրնան համարուիլ: Ասով կը հասնինք այնպիսի թուականի մը՝ որ չ. Տաշեանի ցուցադրած պապիրոսին թուականէն աւելի հին է եւ զայն նոր փաստով մը կը վաւերացնէ: Բայց նկատելի է որ եթէ 622 թուականին արդէն գտանք բոլորգրի հետքեր, ըսել է թէ միջին-երկաթագիրը, որ բոլորգրի մայրն է, ծագումով դեռ աւելի հին պիտի ըլլայ: Այսպէսով կը մօտենանք արդէն Չ դարուն, որ չ. Տաշեանի ալ փնտռած թուականն է:

Վերջին կէտ մ'ալ կարեւոր է: Գրերու զանազան տեսակները իրարու կը կապուին անցման շրջանով մը. այսպէս՝ միջինէն դէպի բոլորգիրը կայ անցման երկաթագիրը եւ յետոյ անցման բոլորգիրը, բոլորգրի եւ շղագրի միջեւ կայ հին շղագիրը, եւ նօտագրի ու շղագրի միջեւ կայ նօտագիր շղագրածեւ (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1046), իսկ բուն երկաթագրի եւ միջին երկաթագրի միջեւ որեւէ բան չկայ: Կ'ենթա-

դրեմ թէ հոս ալ անցման շրջան մը եղած ըլլայ, որուն յատկանիշը հետեւեալն է. — տառա-
սիւններուն միացման անկիւնները կ'ըլլային կա-
մարաձեւ, բայց կամարը երկու կողմէն բարձրա-
նալէ յետոյ կը սկսէր ուղիղ գիծը: Այս ձեւի
երկաթագիրը կրնանք կոչել անցման միջին: Անց-
ման միջինի օրինակներ ունինք Ուխտատուր վա-
նականի արձանագրութեան մէջ (783 թուէն,
Շող. Թ. 11). հմտ. յատկապէս Ա եւ Ս տա-
ռերը: Նոյնպէս Թ եւ Ն տառերը՝ Տեկորի 964
թուի արձանագրութեան ճակատը (Շող. Թ. 15):
Արդի տպագրութեան մէջ անցման միջինի ձեւով
ունինք տեսակ մը այբուբեն, որմէ ահա օրինակ մը.

ՎԳՈՐԵԹ

Վերը § Դ, Գրերու ձեւը եւ անոնց ծա-
գումը որոշելու ժամանակ տեսանք ինչ ինչ
ձեւական տարբերութիւններ յոյն, սասանեան
եւ ասորի նախատիպերու եւ անոնցմէ ծագած
հայերէն տառերու միջեւ: Խնդիր է թէ այս
փոքրիկ տարբերութիւնները նախատիպէն հայ-
երէն ձեւերուն անցնելու համար՝ ժամանակի
ընթացքին մէջ ձեւացած են թէ արդէն սկիզ-
բէն կային: Ուրիշ խօսքով համապատասխան
Գրերու մէջ ձեւի այլադասութիւնը Մեսրոբ իր
ձեռքով մտցուց թէ յետոյ կամաց կամաց ան-
շուշտ յառաջ եկաւ Ե դարու սկիզբէն մին-
չեւ Զ դար, այսինքն այն ժամանակը՝ երբ հայ-
երէն տառերը մեզ ծանօթ են:

Ասոր իբր պատասխան մենք մատնանիշ
կ'ընենք ուրիշ աղբիւրու օրինակը: Ի՞նչ ըրին
յոյները, երբ փոխ առին փիւնիկեան այբուբենը:
Ի՞նչ ըրին լատինները եւ սլաւները, երբ փոխ
առին յունական այբուբենը: Մտցուցին անոնց
մէջ կամաւոր փոփոխութիւններ, թէ փոփոխու-
թիւններն աւելի յետոյ ինքնաբերաբար յառա-
ջացան: Հնագրութիւնը, այբուբեններու պատ-
մութիւնը եւ առողջ դատողութիւնը վերջինիս
կողմն են միայն: Ասոր իբր ապացոյց կը ծառայեն
նաեւ հայերէն այբուբենի երկու հիմնական օրէնք-
ները, որ նկատեցինք վերը, այն է բերանարա-
ցութեան եւ վայրահակութեան օրէնքները: Այս
օրէնքները կը ցուցնեն փոփոխութեանց սխաթե-
մատիկ նոյնութիւն եւ ասով միեւնոյն ժամանակ
մատնանիշ կ'ընեն, որ փոփոխութիւնները ոչ
թէ Ս. Մեսրոբի քմահաճութեան, այլ բնա-
շնորհութեան, ժամանակի եւ հայ գրիչներու
ոգոյն արդիւնքն են:

Հ. Յ. ԱՃԱՌԵԱՆ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Հին ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԸ Կ. ԿԱՌԻՓՄԵՆԻ ՄՕՏ

Կառ. ֆման, որ իւր Հին քրիստոնէական
գեղարուեստի հայող բազմահատոր հրատարա-
կութիւններով¹ խոհուն գիտնականի անուն ժա-
ռանգած է ոչ միայն գերմանական այլ նաեւ
իտալական ու ֆրանսական շրջաններու մէջ, մին
է այն քիչերէն, որոնք առարկայական քննադա-
տութեան մը բովէն անցնելէ ետք անվերապահ
կ'ընդգրկին յայտնուող ճշմարտութիւնը, առանց
մոլորելու դպրոցական յետադէմ պահպանողա-
կանութեան մը, սահմանափակ հայրենասիրու-
թեան թելադրանքներէ կամ նոյն իսկ կրօնական
անհիմն մտահոգութիւններէ: Ահա այսպէս ա-
ռաթուր կոխելով լուսամիտ դարու անվայել
թիւրիմացութիւնները՝ Կառ. ֆման նպաստաւոր
դիրք կը բռնէ Արեւելեան ու մասնաւորապէս
Հին հայ գեղարուեստի հանդէպ, իր մէկ Հին գոր-
ծին՝ երրորդ նորագոյն հրատարակութեան մէջ²:

Կառ. ֆմանի համար քրիստոնէական ա-
րուեստագատմութիւնը դարակազմիկ փուլի մը
մէջ մտած է այժմ անոր համար, վասն զի ուղ-
ղամիտ խուզարկուն չի կրնար այլեւս հանգիստ

¹ Die sepukralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Urchristentums, Mainz 1900. — Die Grotten des Vatikans, ihre Entstehung und ihre bedeutsamsten Denkmäler, Mainz 1902. — Das Kaisergrab in den vatikanischen Grotten, München 1902. — Ein altchristliches Pompeji in der Lybischen Wüste, Mainz 1902. — Die Ausgrabung der Menasheiligtümer in der Mareotiswüste, Kairo 1906—1908. — Ikonographie der Menasampullen, Kairo 1910. — Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Ägypter in der westalexandrinischen Wüste, Leipzig 1911. — Graeco-ägyptische Koroplastik, Kairo 1915. — Die heilige Stadt der Wüste, München 1921. — Der Frankfurter Kaiserdom, München 1922.

² Karl M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1922, հրատ. Ferdinand Schöningh, 80, էջք. XVIII + 683, 700 պատկեր: Ա. գիրք, էութիւն. պատմութիւն, աղբիւրներ եւ տեղագրութիւն քրիստ. Հնա-
խօսութեան. 1—109: — Բ. Հին քրիստ. ճարտարապետու-
թիւնը, Դամբանային շէնքեր, Եկեղեցիներ, Բապտիսկա,
Զուտ կենդանաշէնք, Հիւրանոցներ, Աշտարհիկ շէնքեր,
111—243: — Գ. Նկարչութիւն, Հին քրիստ. գեղարուեստի
աղբիւրներն ու հոսանքները, Դամբանային շրջան, Խոր-
հրդական նշաններ ու պատկերներ, Ս. Գրոց տեսարաններ
Հին ու Նոր Կտակարանէն, Աստուծոյ եւ Սուրբերու պատ-
կերներ, Ներկայացումներ մարդկային կեանքէն, Բապտիսկեան
շրջանն ու խճանկար, Հին քրիստ. մանրանկարչութիւն.
245—459: — Դ. Հին քրիստ. քանդակագործութիւնը.
461—550: — Ե. Փառքարուեստ եւ ձեռագործ, Եկեղեցա-
կան զգեստներ, սպասներ: Սկզբնաւորութիւն քրիստ. գրա-
մագիտութեան. 551—635. Ցանկ, 637—638:

